

1. A tájfogalom metamorfózisa

„Tudományt és művészetet nem lehet egyszerre definiálni, mert nagy dolgok: nincs definíció, mely őket kiérdemléné. Íme azonban egyik oldaluk: ők a világról való Tudatunk legkincsesebb gyűjtőkamrái, a művészet az érzetek és érzések, a tudomány a belőle leülepedett fogalmak drága gyűjteménye.” A Babits¹ által költői elokvenciával megfogalmazott összefüggést szépen igazolja az európai földrajztudomány története, melynek gyökereit egészen Homérosz hőskölteményeiig és Hérodotosz úti elbeszéléseiig követhetjük.² Önálló, modern diszciplínaként való színrelépése és fejlődése az utóbbi két évszázadban szorosan összekapcsolódott a táj fogalmával, amelynek kialakulása — az időben visszafelé haladva — az itáliai reneszánsz művészetéig vezet el bennünket.

A sokoldalú reneszánsz gondolkodók, akik gyakran egyszerre voltak tudósok, mérnökök és művészek, újfajta érdeklődéssel fordultak a természet felé: felfedezték benne az alapos megfigyelésre érdemes tárgyat és az esztétikai gyönyörűség forrását. A térszemlélet átalakulásának kiemelkedő mozzanata volt a lineáris perspektíva elméletének kidolgozása; Alberti 1435-ben megjelent traktátusa a festészet³ új alapra helyezte a látott valóság síkba történő leképezését. Ettől kezdve a festők mind nagyobb figyelmet szenteltek a természet látványának; a tájfestészet előbb csak a bibliai vagy mitológiai tárgyú képek szerény háttéréül szolgált, ám a 16. század végétől önálló műfaj rangjára emelkedett. Az európai tájképfestők a 18–19. század folyamán sehol másutt nem ismert tökélyre vitték a természetű ábrázolást. Az apró részletekig menő hűség azonban nem jelentette a teljes látvány pusztá másolását: az ideális tájfestészet különböző tájak kiragadott részleteit komponálta harmonikus egységbe. A képzelet szülte, idilli „árkádiai” táj, melyet azután a kertépítészet Angliából szétterjedő divatja a valóságba is átültetett, egyes tájértékelési rendszerekben ma is esztétikai mércének számít.

A táj fogalma — amelyben a külső világ sajátos szemléletmódja fejeződött ki — kialakulásától fogva, a reneszánsztól a 19. század derekáig egyértelműen a vizuális élményhez kapcsolódott. A művészetből a tudományba — jelesül a geográfiába — való „leülepedése” Alexander von Humboldtnek (1769–1859) köszönhető, aki az éghajlatban, a növényföldrajzban a vulkanológia területén egyaránt maradandót alkotott, és a földtudományok addig elért eredményeit monumentális szintézisben foglalta össze. Humboldt a természetet egységes egésznek tekintette; hosszú közép- és dél-amerikai, valamint ázsiai kutatóútjain végzett megfigyeléseivel s méréseivel elsősorban az összefüggések felismerésére, a domborzat, az éghajlat, az élővilág és az emberi tevékenység kölcsönhatásaiból ki-

bontakozó földrajzi típusok összehasonlító jellemzésére törekedett. Szélesebb közönség számára készült művei ezeket a tájtípusokat színekben és árnyalatokban gazdag, már-már festmény képzetét keltő leírásokkal („Naturgemälde”) elevenítik meg.

Humboldt szerint a költészet, a művészi érzék és a természettudomány között „régí szövetség” áll fenn; az előbbieket ugyanis a kutatás, a teljességre törekvő megismerés legfontosabb ösztönzői. A humboldti életművet megkoronázó „Kosmos” második kötetében hosszú művészettörténeti fejezet tárgyalja a tájfestészet előzményeit és fejlődését az ókortól a 19. századig.⁴ „A heroikus tájfestészet nagyszerű stílusa” — írja Humboldt — „a természet mély megértésének és belső, értelmi feldolgozásának eredménye.” A művészet további feladatát a valóság mind tökéletesebb, pontosabb ábrázolásában, panorámaképek alkotásában jelöli meg. Minthogy „a természet mindenütt, a Föld minden kis részletében a teljességet tükrözi vissza,” megértéséhez a kutató elme a részleteknek — adott esetben az egyes tájaknak — végső soron a szintézis irányába tartó elemzésével is utat talál. A táj egy meghatározott vidék valamennyi tulajdonságát magában foglaló jellegét („Totalcharakter einer Erdgegend”) képviseli, és ebben a minőségében válik a tudományos megismerés tárgyává.⁵

2. A táj fogalma a földrajzban

A Humboldt által művelt egyetemes föld(rajz)tudomány a 19. század második felében az ismeretek gyors bővülése nyomán önállósuló részterületekre bomlott; a légköri folyamatokat immár a meteorológia tanulmányozta, a föld mélyének kutatását a geológia foglalta le magának, a bioszféra vizsgálata a növény- és állattan feladata lett. A modern geográfiának ezek között az új tudományágak között kellett a helyét megtalálnia. Az útkeresés során három, a diszciplína történetében — változó súllyal — mindmáig jelen lévő irányzat rajzolódott ki. A kapcsolattudományi irányzat szerint a földrajz központi feladata a természet és a társadalom közötti kölcsönhatások feltárása. Egy másik, Kant ismeretelméletéig visszanyúló tradíció — mintegy a történettudomány ikerpárjaként — a dolgok, jelenségek térbeliségének tanulmányozását állította előtérbe. Végül a 20. század elején hosszú időre domináns helyzetbe került harmadik felfogás — saját, elvitathatatlan kutatási tárgyat keresve a földrajzban — a tájak minél teljesebb körű vizsgálatát, magyarázó leírását tűzte ki célként.

Teleki Pál meghatározásában a táj „a földfelszíni élet természettől való synthesise a Föld bizonyos pontján, területén [...] Nincs két egyforma táj a Földön [...] Ha a tájak egyéniségek, individuumok is, a Föld nincs belőlük sakktábla vagy puzzle-játék szerűen ösz-

szetëve. A tájak csak ritka esetben határoltak egészen élesen, rendszeren átmenetek vannak köztük, legtöbbször észrevétlenebbül olvadnak egymásba.”⁶ A két világháború közötti időszakban a geográfusok többsége a természeti tájelemekkel együtt vizsgálta az adott területen élő lakosságot és annak alkotásait; de már színre lépett az utóbbiak tanulmányozására, a „kultúrtáj” jellemzésére szakosodó emberföldrajz is.

Az 1950-es években a Szovjetunióban lezajlott elméleti viták során a tájat egyértelműen természetföldrajzi térkategóriává minősítették, és ez a felfogás a hazai tudományos gondolkodásban is nyomokat hagyott. Az utóbbi időben általánosan elfogadott definíció szerint a földrajzi táj „a térnek olyan, a szomszédságtól ... többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik. Bár arculata az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását is tükrözi, ...de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége.”⁷ Az 1996. évi LIII. Törvény a természet védelméről hasonló módon határozza meg a tájat (6. §), míg az Európa Tanács 2000. évi Tájégyezményének definíciója az érzékelés mozzanatára is súlyt helyez. Az újabb keletű nemzetközi földrajzi szakirodalom áttekintése alapján Csorba Péter⁸ többek között azt emeli ki, hogy a táj működési egység, mely időben is fejlődik, és vizuális, valamint esztétikai kategóriának is minősül.

Amint az valamelyest már a fent leírtakból is kitűnik, a művészetből a tudományba átszármazott tájfogalom eredendő képlékenysége folytán tág teret enged a különféle értelmezéseknek. A szemantikai problémák körébe tartozik, hogy a különböző nyelvekben a tájnak megfelelő szó eltérő jelentéstartalmakat, konnotációkat hordoz. A német „Landschaft” kifejezés szorosan kötődik a valós természeti térhez, míg a francia „paysage” és az angol „landscape” inkább a látványra utal, a szubjektív esztétikai élményt fejezi ki. Ezzel magyarázható, hogy az angol-amerikai szakirodalomban a földrajzi tájegységeket többnyire a vizuális elemektől mentes „region” szóval jelölik. A tájvédelmi vagy tervezési célból végzett tájésztétikai értékelés módszerei is különbözők: a német szisztémák alapja az elemekre bontás és az objektív számbavétel, Franciaországban viszont inkább műalkotásként bírálják el a táj arculatát.⁹ A különböző értelmezési lehetőségek, ill. az eltérő ismeretelméleti koncepciók rovására írhatók a földrajzi tájfogalom körül fel-fellángoló – végső soron kevésbé termékeny – viták.¹⁰ Íme, a látszólag antagónisztikus nézetek néhány jellegzetes ütközési pontja:

A táj egyedi jellegét és minőségi ismérveit hangsúlyozó – neokantiánus meghatározás szerint idiografikus – megközelítés ellentétben állt a földrajzban a 20. század közepétől három évtizeden át uralkodó nomotetikus, pozitivistá tudományfilozófiával, amely az általános törvényszerűségek leszűrését, a mennyiségi módszerek alkalmazását és a modellalkotást tekintette alapvető követelménynek. Ez – különösen az

angolszász emberföldrajzban – a táj (régio) komplex vizsgálatának háttérbe szorulásához vezetett. Teleki 1936-ban még így írt: „A földrajz művészet is. Művészi rajz, hiszen a természet egy részének, a mi földfelszíni környezetünknek a rajza, amely festménnyé színesedik, ha többet akar és többet tud mondani” a valóságról, mint a pusztá méretek és adatok halmaza. „Ne feledjük soha a «földrajz» szónak ezt a szép magyar értelmét.”¹¹ Az 1950-es évektől viszont a „kvantitatív forradalom” búvkörébe került tudományos geográfia szinte kizárólag a rideg képletek és egyenletek szemüvegén át fürkészte a térbeli összefüggéseket. Részleges paradigmaváltást csupán az utóbbi negyedszázad hozott: a posztmodern filozófiai irányzatok talaján álló humanisztikus, ill. kulturális földrajz ismét érdeklődési körébe vonta az egyes tájak (helyek) sajátos vonásait és szubjektív megítélését, s a geográfusok is bekapcsolódtak a táj (tájkép) esztétikai értékelésébe. Ebben látja egyik új feladatát tájökológia is, amely a 20. század derekától fogva a természetes életközösségeket s az emberi tevékenység ezekre gyakorolt hatását, a táj szerkezetének és anyagforgalmának komponenseit tanulmányozza.

A tisztán természettudományos (pozitivistá vagy realista) és az emberközpontú (humanisztikus, idealista) ismeretelméleti felfogás a tájfogalom tartalmának két gyökeresen különböző mozzanatát ragadja meg. Az előbbi szerint a táj komplex, objektíve létező és lehatárolható térkategória, míg az utóbbi alapján „intellektuális koncepció, eszköz a komplex földi jelenségek ... tanulmányozására”¹² vagy más hangsúlylyal: „a környezetét szemlélő ember által egységes egészként érzékelt és értelmezett látvány, [...] a szemlélő által definiált gondolati képződmény. A szemlélő saját maga hozza létre a tájat [...] Gondolatban ugyanazt cselekszi, mint amit a tájképfestő tesz a vásznon.”¹³

A filozófiai háttér sokszor nehezen választható el egy-egy szakterület tradícióitól. Az eredendően a pozitívizmus talaján álló természetföldrajzosok a közelmúltig igencsak hajlottak arra, hogy tájleírásaikban eltekintsenek az emberi tevékenység „zavaró” hatásaitól. A geográfusok többsége a természeti tájat jelenleg is a társadalomtól függetlenül létező, az emberiség színrelépése előtti korokra is értelmezhető objektumnak tartja. Ahol az antropogén hatások jelentéktelenek, és nem változtatták meg az ökoszisztémák működését, ott a tájak ma is megfelelnek a természetesség kritériumainak.¹⁴ A tájépítészet, tájrendezés mérnöki képzettségű művelőinek szemében viszont a táj fogalma mögött mindig a társadalmi igények szerint átalakított, emberiesített (humanizált) természet rejlik.

Az imént vázolt megannyi ellentmondás és vita ellenére kétségtelen: a művészet birodalmából kilépő tájfogalom az utóbbi két évszázadban fényes karriert futott be, s immár számos alapkutatói szakterület és alkalmazott tudományág nevében szerepel (1. ábra).

Amint az ábra mutatja, Alberti művéből kiindulva – tágabb terjedelmi keretek között – egy másik fejlődési

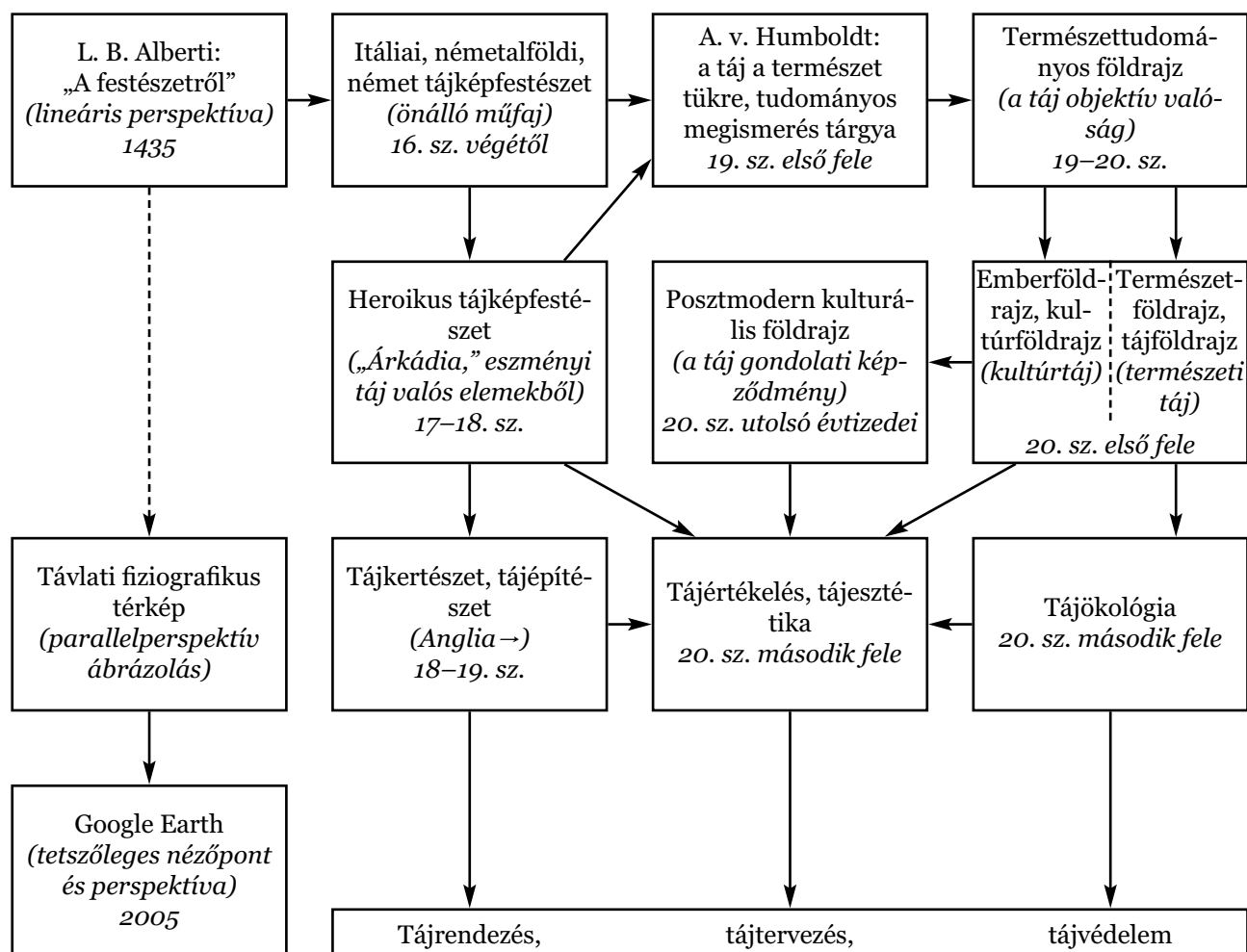
nyomvonal is követhető lenne: az újkor hajnalán lázasan fejlődő térképészet egyik alapproblémája t.i. éppen a földgömbi fókuszát síkba vetítése, az ábrázolás praktikus céljának megfelelő vetületek alkotása volt. Ráadásul „amíg a természettudomány birtokba nem vette a kartográfiát, a térképrajzolás és a tájfestészet közeli rokonságban álltak, s gyakran mindkettőt ugyanazok művelték.”¹⁵ Albertitől a velencei Cristoforo Sorte és Leonardo da Vinci térképművein át egyenes út vezet a domborzat manapság megint divatos, szemléletes paralelperspektív ábrázolásáig. A Föld teljes birtokbavételét szimbolizáló térképezési folyamat pillanatnyi – 2005 óta létező – csúcspontjának alighanem a Google Earth világot tekinthetjük.

3. Pillantás a virtuális térbe

Humboldt tevékenységének idején – nem lévén fényképezőgép – az újonnan megismert távoli kontinensek, országok, tájak, egzotikus növény- és állatfajok képét a pusztán leírásnál rajzok és festmények közvetítették az európai művelt közönség számára. (Jellemző, hogy Cook kapitány magával vitte második világ körüli hajóújtárára a festőművész William Hodgest, akinek egyik alkotásáról, mint saját kutatásainak ihletőjéről Humboldt is megemlékezik.¹⁶) „Az európai

művészeti hagyomány tartós vonzalma a realizmus iránt egyedülálló. Emiatt becsülték különösen nagyra a geográfusok, belőle sajátítván el a természet, a táj, az emberalakok helyes és élethű látásmódját” – írja a posztmodern földrajz egyik úttörőjeként ismert Yi Fu-Tuan. A „tudományos festészet” elvárt precíz ábrázolás iránti igényt azonban a 19. század második felétől már a fényképek elégítették ki, s ezen a ponton a művészet különvált a földrajzi kutató tevékenységtől.¹⁷ A 20. század folyamán a mozgófilm, a televízió, végül ezeknek a számítógéppel való kombinációja – legalább a vizuális benyomások szintjén – a hétköznapi ember számára is elérhetővé tette Földünk leglátványosabb részeit. Ugyanakkor a távérzékelés és a térinformatika egyre bővülő eszköztárával végzett elemzések a földrajztudomány különböző ágai (településföldrajz, agrárgeográfia, tájökológia, geomorfológia) előtt egészen új távlatokat nyitottak meg.

Tisztán tudományos szempontból ugyan távolról sem a legfontosabb, de a Földről alkotott képünk szempontjából bizonyosan leglátványosabb vállalkozás a Google Earth. Ez a számítógépes program műholdképek, légifényképek és térinformatikai módszerek felhasználásával az egész földfelszínt, ill. annak kiválasztott részletét jeleníti meg a képernyőn. A világűr fe-

1. ábra. A tájfogalom kialakulásának és alkalmazásának összefüggései

lól indulva bárhol, bármely magasságból ráközelíthetünk az ilyen módon tetszőleges perspektívából szemlélhető tájakra. (A képek részletessége legalább 15 méteres, számos területen azonban 15 cm-es felbontást tesz lehetővé.) A Google Earth különböző alkalmazásai leképezik a domborzat és az épületek háromdimenziós látványát, képzeletbeli repülőgépen leereszkedhetünk a házak között az utcák szintjére, egyes pontokról 360 fokos körpanorámát tekinthetünk meg. A földrajzi koordináták által meghatározott nevezetes helyekhez az internetes közösség által feltöltött, állandóan gyarapodó fényképtár, valamint a Wikipédia szócikkeinek szövege társul, és további multimédiás anyagok is kapcsolhatók. A Google Earth olyan „precíz és egyben esztétizált geográfiai adathalmaz,” amely „a megismerés gyönyörének és sokoldalú leírásának humboldti hagyományára épül,” s csakis interdiszciplináris módon – többek között a panorámakutatás művészettörténeti eszközeivel, a posztmodern geográfia szótárával – elemezhető.¹⁸

A valós és a virtuális világ határmezsgyéjén mozgó Google Earth-nek – és születőben lévő versenytársainak – szemléletformáló hatása aligha kétséges, jövőbeli fejlődési pályáját viszont nehéz előre jelezni. Vajon ma is meglévő gyakorlati (pl. útvonal- és szabadidő-tervezési) alkalmazásai fognak előtérbe kerülni? Netán az egyre bővülő internetes közösség interaktív virtuális játszótérévé, az üres időtöltés újabb eszközévé válik, s ily módon tovább nehezíti az igazi emberi és társadalmi problémákkal való szembenézést? Vagy épp ellenkezőleg: új szemszögből megvilágítva a földi természet fundamentális egységét, segít tudatosítani a tájpusztításból, a környezet rombolásából fakadó veszélyek valódi mértékét, és ráébreszti végre az emberiséget a „felettünk álló teremtés szépségének és nagyszerűségének tiszteletére”?¹⁹ Reménykedjünk, hogy a többféle lehetőség közül ez utóbbi válik valóra.

Jegyzetek

- 1 BABITS Mihály: *Tudomány és Művészet*. In: *Nyugat* V./24. (1912), 953.
- 2 Ld. MENDÖL Tibor: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. Bp., ELTE Eötvös Kiadó (1999), 58–62.
- 3 ALBERTI, Leon Battista: *A festészetről*. Bp. (1997), Balassi Kiadó. A mű jelentőségéről a geográfia története szempontjából ld. COSGROVE, Denis: *Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea*. In: *Transactions of the Institute of British Geographers* 10. (1985), 45–62.
- 4 HUMBOLDT, Alexander von: *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung* II. Band, Stuttgart-Augsburg, Cotta'scher Verlag (1847), 76–94.
- 5 A humboldti tájfogalom ismeretelméleti és társadalmi összefüggéseiről ld. MINCA, Claudio: *Humboldt's compromise or the forgotten geographies of landscape*. In: *Progress in Human Geography* 31 (2007), 179–193.
- 6 TELEKI Pál: *A gazdasági élet földrajzi alapjai* II., Budapest, Centrum (1936), 299.
- 7 MAROSI Sándor: *Tájkutatási irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények*. Bp. MTA FKI (1980), 13.
- 8 CSORBA Péter: *A tájökölógiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben*. In: szerk. SCHWEITZER Ferenc – TINER Tibor: *Tájkutatási irányzatok Magyarországon*. Budapest, MTA FKI (2000), 25–35.
- 9 Ld. DREXLER Dóra: *Táj és tájértékelés*. Bp., BKÁE-TK Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék (2004).
- 10 PL. CSEMEZ Attila – SALAMIN Géza: *A táj esélye. Vita a tervezésről, fejlesztésről, rendezésről. Kezrekerasztal-beszélgetés*. In: *Falu Város Régió* (2006) 3. 2–12.
- 11 TELEKI 1936, 370.
- 12 SZÁVA-KOVÁTS Endre: *A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái*. In: *Földrajzi Értesítő* XIV. (1965), 279.
- 13 DREXLER Dóra: *A tájképről – másképp. Javaslatok az integrált tájpolitika megvalósítására*. In: *Falu Város Régió* (2006) 3., 37.
- 14 KERÉNYI Attila: *Kellemetlen, de alapvető: a táj eltérő értelmezései és azok tervezési-védelmi jelentősége*. In: *Falu Város Régió* (2006) 3. 18.
- 15 REES, Ray: *Historical Links between Cartography and Art*. In: *The Geographical Review* 70 (1980), 61.
- 16 HUMBOLDT (1847), 86.
- 17 YI FU-TUAN: *Realism and Fantasy in Art, History and Geography*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 80 (1990), 444.
- 18 SONNEVEND Júlia: *Google Earth mint hiperpanoráma. A geográfia esztétizálása*. In: *Élet és Irodalom* 52 (2007) 36. sz.
- 19 LORENZ, Konrad: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Budapest, Ikva (1994), 137.

Between Art and Science: Outline of the Evolution of the Landscape Concept

The concept of the landscape emerged from Renaissance painting and entered geography due to Humboldt's holistic way of perceiving and studying nature. The vague definitions of landscape gave rise to repeated theoretical debates with the opposite stances determined by different traditions and philosophies. Satellite imagery and GIS applications have opened new perspectives on the Earth and its landscapes, thus hopefully contributing to deeper understanding and appreciation of the beauty and values inherent in nature.